

ОРГАНИЗАСТЫГ ЧОРУУВУСТУ КӨРГҮЗЭЭЛИҢЕР

Тыва Республиканың Президентизи
Ш.Д. Ооржактың 2001 чылдың июнь 29-та
республиканың чонунга радио дамчыштыр
МЕДЕГЛЕЛИ

Хүндүлүг чангыс чер-чуртташтары!
Май айда үер болганын соонда, республикага кааннаашкын эгелзэн. Ооң бүгү-ле демдектери илден: дүне серини, а хүндүс изиг — агаарның температурасы 40 ажыг градус чедэ бээр-дир. Ындыг болза-жок чүгүл чангыс чүүл биске идегелди берип турар, ол чүн дээрге көдээ ажыл-агыйның кол культуралары суггатыг черлерде тарыттыңан.

Тургустунган байдалдың анализи, мээң бодумнун хайгааралдарым хоорайлар, кожууннар болгаш сумулар чагыргалар удуртукчулары оңу чедир угаан билбейн турарын көргүзүп турар. Ынчангаш бодустан халавнга удур туржур дээш, эргежок чутула шийтирлиг хемчеглерни алып кылдыр чурттакчы чонга, эрге-чагырганың бүгү деңгелдеринин удуртукчуларына медегел кылыр ужурга таварыштым.

Бирээде. Көдээ ажыл-агый культураларының, ооң иштинде дачаларда болгаш бакынар чанында участкаларда карто-фельдин ийи-үш ээлчеглиг суггарылгазын организастаар керек.

Ийде. Чурттакчылыг бүгү-ле черлерде ыяштарны, газондарны хондур-дүндүр массалык-биле суггарып эгелээр керек. Оңза кичээнгейни Кызыл хоорайже угландырып тур мен, суггарылга сезонунга хоорайның эрге-чагыргазы белеткел чорутпаан дээрзин мээң эрттиргеним чевүлүл хурап көргүскен. Автомашиналар чедилбес, ыяштарны болгаш газондарны суггарып чуртумун доктаатпаан, машина-техниканың артык кезектеринин чогу билдинип турар. Хоорайның хей-хей кудумчуларында болгаш девискээрлеринде ыяштар болгаш олурткан ногаан ыяштар кургап калган, оларны янзы-бүрү курт-кымыскактар үгүл берген. Бойдус халавнын чедирип турар когаралының оңза ээли тодараттырмаан, ооң-биле демисежир талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдырмай турар.

Уште. Кижилерин күш-ажылын органи-застаарынче оңза кичээнгейни угулаары эргежок чутула. Суггарыччылар, автомаши-

налар чолаачылары, тарылганы болгаш олуртканын участок бүрүзүн, олурткан ногаан ыяштарны шынарлыг суггарып база камгалаарын организастаар талазы-биле чуртталга-коммунал ажыл-агыйның ажылдакчылары-биле керээз эзугаар ажыл дамчыштыр бүдүрүлгелерин ажылдакчыларын шаңнап-мактаарынын системазын ажылдап кылыр.

Дөртте. Бо бүгү сонгаарлаттынмас сорулгаларны шийтирлээрин органи-застаар талазы-биле ажылчын бөлүк республикада тургустунуп турар, оңу Чазак Даргазының бирги оралакчызы Василий Майолович Оюн удуртур.

Оон ынай. Бо чугаалап турарым чүүл болза бүгүдөгү — анык кижиден хоочунга чедир, бистерин кижик бүрүзүгө хамаар-жыр дээрзин билеп көрүрүм, мээң чангыс чер-чуртташтарым.

Республиканың чурттакчы чонунга, бүдүрүлгелерге болгаш организациларга сутну үзүк чок бээрин хандыгар керек. Яамыларның, ведомстволарның, бүдүрүлгелеринин, садыг черлеринин, школа-ларның, эмнелгелеринин, уруглар садтары-ның, культура, спорт болгаш өске-даа албан черлеринин чанында газоннар, олурткан ногаан ыяштар чаагайжыттыңан база суггарыңан турар ужурлуг.

Олурткан ногаан ыяштарын, тарылга-ларның болгаш олурткан ыяштарның байдалын чоокку үедэ шалыпкын хынап көөр, суггарылганын болгаш хоралакчылар-биле демиселди чорударынын графигин ажылдап кылыр. Ону чорударына бүгү-ле хөрөңгилер — акша-мөңгүн-даа, техника-даа болгаш кижик жүжү-даа тывылган турар ужурлуг.

Хүндүлүг чер-чуртташтарым, хадумалар! Бойдустун ээлчеглиг шылгадасы бисте таварышкан-дыр. Аңаа удур боттарының организастыг чорувусту, ажылгырлыгын, дуржулгалыгын көргүзүр бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Силер бүгүдөгү чедишкениннерни күзедим!

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 76 (16381)

2001 чылдың июль 3, вторник

Ат салган шагы 21.00

Садар өртөз 3 рубль.

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында “ШЫН” солунга
ЧАГЫДЫЛГА өртөз мундыг:
ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль.

1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль.

1 айда — 27 рубль.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА

Хүндүлүг номчукчу! Республиканың болгаш хоорайның почта салбырларына чедэ бергеш, “ШЫН” солуну неделяның азы айның кайы-даа хүнүнден эгелеп, чагыдып ап болур силер.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА — силерге эпиг болгаш ажыктыг!

БИСТИҢ СОЛУНГА ЧАГЫДЫП АП БОЛУР

Кижиниң амыдыралында кандыг байырлалдар турбас дээр:

Төрүттүнгөн хүн

Куда-дой

Кандыг-бир улут ат-алдарга четкени

Ынчангаш өңнүг, өң чок кылдыр парлаан

ЧАЛАЛГАЛАРНЫ,

ХҮНДУЛЕЛ БИЖИКТЕРНИ,

БАЙЫРЛЫГ АДРЕСТЕРНИ

“ШЫН” солунга кыска хуусаада, чиик өртек-биле, эки шынарлыг кылдыртып, чагыдып ап болур Силер.
Тел. 3-41-16; 3-36-82.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бөгүн Күрүнениң автоин-спекциязы — ОШАЧКИ алба-ны тургустунгандан бээр таптыг-ла 65 чыл болган оюн демдегел эрттирп турар. Сөөлү үеиниң компьютерлери болгаш тускай машина-техника-биле чөлсөнгөн ук албанын ажылдакчылары Россияның болгаш Тываның автооруктарында бүгүдөгү таарымчалыг байдалдарны тургузар-биле дүн-хүн дивейн ажылдап турарын билбес кижилер ковар.

30 чылдарда машина-техника-ның санының улгатканы-биле орукка озал-ондактар-ның саны көвүдөп, орукка айыл чок чорукту хандыгар тускай албанын тургузарын үе негеп келген. Ынчангаш 1936 чылдың чазындыда СССР-ниң Улус Комиссариядының ишти-ки черектер талазы-биле ажылчын-тараачын милиция-нын составына орукка хай-гыл органын тургузары-биле күрүнениң автомобиль ин-спекциязын үндөзүлп тур-гускан. 1936 чылдың июль 3-те СССР-ниң Улус Комиссария-дының чевүлөй Күрүнениң

автомобиль инспекциязын тургузар дугайында доктаалга ат салып бадыйлаан ол хүнү у албанын тургустунган хүнү кылдыр бо хүнүгө чедир демдегел келген.

Тыва Арат Республикага күрүнениң автомобиль ин-спекциязын тургустунган республикага транспорт хөг-жүлдөзү база чүк сөөртүл-гези-биле сырый харылзаа-лыг болуп, төөгүдө демдегел-тинген. 1926 чылдың чай-нында Тыва төп кооперация-ның көлөзгө болуп машина бир дугаар Тывага көстүп келген.

1932 чылда совет-тыва транспорт акционер ниити-лери тургустунган болгаш элзэн каш даштыкы марка-ның машиналары оларга бактааттыңан турган. Ол үедө Тывага транспорттун санынын немежил турары-биле холбаштыр КАИ албаны тургустунган. Оон баштайгы ажылдакчызына Кочетовтун шерии-биле кады тулчуп чорут турган партизан Афанасий Григорьевич Малы-шеви ам чоргаарал-биле

сактып демдегээр алаар.

КАИ албанының ажылдак-чыларына улут дөгүм болган ГАЗ-67 маркалыг бир дугаар автомашинаны олар 1946 чылда алганнар. 1953 чылда Тыва Автономнуг областын КАИ салбыры бүртүктүнгөн. Салбырның начальнигинге Борис Томбиевич Бады-Лама томуйлаткан. Оон удуртканы килдике бир ГАЗ-51 автома-шиналыг 6 кижик ажылдап турган. Ол-ла чылын респу-бликаның дөрт кожуунарына: Чөөн-Хемчик, Барың-Хем-чик, Бий-Хем, Улуг-Хемге орук шимчээшкенин айыл чок чорун хандыгары-биле 1-1 автоинспекторларны тургус-кан. А 1961 чылда бир-ле ду-гаар боттарынын ажылынга радиостанцияларын ажылдап эгелзэн.

Бо үеге чедир КАИ-ОШАЧКИ албаны үеиниң айы-биле дөңгө хөгжүп, тускай дериг-херекселдер-биле чөлсөнгөн, бедик мерге-жилдик кадрлар-биле бжыг-латтыңан. Амгы үедө орук шимчээшкенин айыл чок чорунун күрүнө инспекция-

зының аэтопарыгы бүрүнү-биле чаартыңан, орукту хайгаараары-биле сөөлү үеиниң техникаларын, радио-станцияларын база компью-терлерин ажылдап кирген.

Россия Федерациязынын бүгү девискээрлеринде ук албанын, эде тургусту-нушкуну 1998 чылдың июль 3-тен бээр чоруп турар. А бистиң республикада ол хемчег-лериниң бирги үе-чадасы доо-зулган. Контроль-хыналда талазы-биле база өске-даа айтырларга хамааржыр ажылдар адалталып турар. Оруктарда патруль албаны-ның бөлүктөрүн хыналда кылдыр тускай приборлар-биле хандырып, кадрларын мергежил, билин хынаары-биле аттестацияларын эртти-рен.

2001 чылдың июнь айда ОШАЧКИ килдизи орукка айыл чок чорук шимчээш-кинин күрүнө инспекциязы-ның Эргелели кылдыр эде адаттыңан.

Удуртулганың билдиги башкарылгасы даа ажылдак-чыларын кызымак ажылы-

нын ачызында оон мурнунда чылдарга деңгээр, сөөлү беш чылдарын иштинде орукка озал-ондак болуру 30 хууга, өлүп-хораар чорук 12,5 хууга, бертинип балыглары 25,7 хууга кызыртылган. 2001 чылдың эрткен айларында ОШАЧКИ-ниң ажылдакчы-ларын кижилгези-биле 163 кеминг-херектер ачыт-тыңан, оорлаткан 7 автома-шиналарын ээлеринге эгит-кен, орук-транспорт болуш-кундан ойлап дезер болаан 22 автомашиналарын илере-ди тилкан.

Орук шимчээшкенин айыл чок чорунун күрүнө инспекциязы дээр, бир дугаарында, ол алдынын хоочунары база ажылдакчы-лары-дыр. Ынчангаш бистин республикага бо ажыл-алба-нын хөгжүлдөзү дээш үлүг-хуузуң кирип келгэн хүдү-дүтүп хоочуннары-биле юби-лей-биле байыр чедирдим.

Эрес-оол ХААЖЫК,
милицияны полковникти,
ТР-ниң ИХА-да ОШАЧКИЗ
начальниги.

ШҮҮГҮ КОМИТЕДИ ТУРГУСТУНГАН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Прези-дент Административияның болгаш республиканың Чазак Аппаратынын эрге-хоойлулуг эргелелдерин тургузар дугайында Чарлыкка ат салган. Оларын баазаына шылчыгө үезинде күчүлүг юридиктиг албан чери — Шүүгү комитеди тургустунган.

Чаа структураның кол сорулгалары болза: ТР-ниң чаа Конституциянын чүүл-дерин боттандыраарына эрге-жок чутула хоойлулар телеви-

хандыгары, ТР-ниң Президен-тинин болгаш Чазанын эрге-ажыктарын судтарга камгалаары; муниципалитет тургузулганын уставтарын бүртүкээр.

Шүүгү комитединин удур-тукчузунга Дандар Дандар-оолович Ооржак томуйла-тырган, ТР-ниң Президенти-зинге ол дөрт чагытыр.

ҮЕР СООНДА — КААҢНААШКЫН

Кызыл хоорай чагыргазы кааннаашкынга үдүр белен эвес болган. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка болган чөвүлөп хураалдың кижикчилери мындыг түнөөгө келгенер. Тургустунган байдалга хамаарыштыр шырты анализ аңаа бердиген.

Тываның найысылалынын хей-хей кудумчуларында чүтпө олурткан ыяштар эвес, ногаан ошт-сигенер безин кургап калган. Ооң-биле чер-гелештир хоорайда суг на-состары тоймаглаттынып оорлаттыңан, суг колонка-лары ажылдавас. Суггарыл-

гага автомашиналар чедиш-лес. Чаагайжыдылга болгаш ногаачыдылга ажыл-агый комбинаты бодунун хүлээл-гезин күсүдөп күш четпейн турар.

Кызыл хоорайда газон-нарын болгаш ыяштарын суггарар талазы-биле ажыл-

ИХЯ-НЫҢ ДЫҢНАДЫГЛАРЫ

ӨЛҮГ МАГА-БОТ ТЫВЫЛГАН

Июнь 26 Ак-Довурак хоорайга 14 шак 40 минута турда, милициянын сержан-тызы Л. А. Хомушкы Мон-гуш Марат кудумчунда № 6 бажын чанынга 1965 чылда төртүтүнгөн Кунгаа Борис Биче-ооловичинин өлүг мага-бодун илереткен. Мойнуңда балды-биле как-кан балгылар бар болган.

Истелгени Барың-Хемчиктин прокуратуразы чорудуп турар.

Июнь 25-те Тожу ко-жуунга Тоора-Хем чоогунда хемге сугта дүшкен Н. С. Мольцевтин өлүг мага-боду тывылган.

Июнь 24-те Кызыл хоорайда көвүрүг чоогунга сугта дүшкен 30-35 харлыг, монголдой расага хамаар-жыр эр кижинин мага-боду тывылган.

Июнь 24-те Кызылдың ИХЗ-и чорудуп турар.

Туран хоорайда Ленин кудум-чузунун № 103 бажынын кышазынын иштинге мончу берген, 35-40 хар иштинде монголдой расага хамаарыш-кан эр кижинин мага-боду тывылган.

Хыналданы Бий-Хемниң прокуратуразы чорудуп турар.

Июнь 24-те Улуг-Хем ко-жуунун Хайракан суурга арагадан хораннаган 1970 чылда төртүтүнгөн Б. Б. Дон-гактын өлүг мага-боду тывылган.

Хыналданы Улуг-Хем ко-жуунун ИХЗ-ы чорудуп турар.

АВТООРУК АЙЫЛЫ
Июнь 26-да Кызыл хоорай-ның “Спутник” суурунда чурттал турар “Москвич-412” маркалыг, 479 ав. 17 рс. күрүнө номерлиг автомашина-нын чолчагызы, 1980 чылда төртүтүнгөн А. С. Саая Сергей Лазо кудумчузунче эеп бар чораш, “Урал” мотоциклди үстүргөн. Оон түнөөлөндө мотоцикл мунуп чоран Галинский Александр ол-ла

черге өлгөн. Мотоциклдин 2 пассажирын янзы-бүрү кем-дээшкенин республика-нын эмнелгезинде чыдып турар. “Москвич” чолаачызы база карактарында болгаш арнында кемдээшкенин республикада Истелгени “Восточ-ный” иштики черектер кил-дизи чорудуп турар.

Июнь 26-да Кызыл — Эрзин орунунга ИЖ-2715 маркалыг, т. 968 вр. 24 рс. күрүнө номерлиг автомашина аңдарылган. Чолаачызы дезе берген.

**ГРАНАТАНЫ
ДУЖААҢАНЫ**

Июнь 26-да Кызыл хоорай-ның ИХЗ-е 1970 чылда төртүтүнгөн Игорь Н. бодунун эки туразы-биле “РГД-5” мар-калыг гранатаны “УЗРГМ-2: 14-90” маркалыг билданы эки туразы-биле дужаап берген.

**БООЛАРНЫ
ЧӨПШЭЭРЭЛ ЧОК
ЭДИЛЭЭН**

Июнь 25-те Эрзин кожуун-га милиция ажылдакчызы А. Г. Луду 1986 чылда төртүтүнгөн

Л-ден рейд үезинде оон чөпшээрел чок эдилеп тур-ганы ТОЗ 63 маркалыг боону хавырган. Ук боога хамаар-ыштыр кандыг-даа документ чок болган.

Истелгени Эрзин кожуун-нун ИХЗ-ы чорудуп турар.

Июнь 24-те Ак-Довурак хоорайга хамааты М-ден 32 калибрилг араа чок дүүргени хавырган.

Истелгени Ак-Довурактын ИХЗ-ы чорудуп турар.

**НАРКОТИКТИГ
БҮДҮМЕЛДЕР АП
ЧОРААН ДЭЭШ**

Июнь 25-те РФ-тин Юсти-ция яамызынын Тыва Респу-бликада кеземчелер күүсөдир эргелелингиң ажылдакчызы лейтенант А. М. Игитжаниян херектен кижик үжөп тургаш, оон наркотиктиг бүдүмелди хавырган.

Истелгени Кызылдың ИХЗ-и чорудуп турар.

**АВТОМАШИНА
ООРЛААШКЫНАРЫ**
Июнь 25-те Кызыл хоорай-ның дачазында хамааты 3.

ГАЗ-24 маркалыг автомаши-наны оорлаан. Машина ты-вылган. Каразыттырган 3. тут-турган.

“Правобережный” ИХЗ-ы истеп турар.

ООРЛААШКЫННАР

Июнь 24-те Кызыл кожуун-дун Каа-Хем суурунун Уларнаа кудумчузунда 6-2 бажында билдинмес кижилер “Део” телевизорун, “Лотан” аудио-магнитофону оорлап аллар-ган. Когаралдың түнү 4000 рубль болган. Каразыда кижилер бар.

Истелгени Кызыл кожуун-нун ИХЗ-ы чорудуп турар.

Июнь 24-те Танцы кожуун-дун Бай-Хаак суурунунга Совет-ская кудумчузунда №80 бажында билдинмес кижилер 1000 рубльдин хептерин оорлаан. Каразыттырган 1957 чылда төртүтүнгөн Анна Ч. туттурган. Оон оорлаттыңан идик-хепти хавырган.

Истелгени Танцы ко-жуунун ИХЗ-ы чорудуп турар.

**Борис ОНДАР
белеткээ.**

Сөөлү шакта

● Күрүнө Думазы РФ-ке суд реформазынын шийлел-гиги 4 варианттын чугаа-лашуд дооскан. Амгы үедө суд органны барык “хаа-лыг” корпорация” хевирлиг байдалда. Ынчангаш судья-ларга хамаарыштыр олар-нын ажылдаарынын бүгү талаарын Президент Адми-нистрациязы болгаш Чазак 4 чыл иштинде ажылдап кыл-ган. Ам суд реформазынын соонда бөдүн хамааты камгалалды алыр бе? деп айтыртыг: “Ийе, ап болур” деп харылаар үе келген.

● РФ-тин Чазак Дарга-зын оралакчызы, сан сайыды Алексей Кудрин федералдыг органныңда ажылдакчыларын саны 333 мун 232 кижик бооп турарын дыннаткан. Чүгүл төп аппаратта 25 мун кижик бар. Даргалар чылда 39,5 млрд. рубльди “чоотлап” турарын ол база дыннаткан.

● Югославиянын мурун-

дагы президентизи Слободан Милошевични Гаагада деле-гей судунга дамчыдып бер-генин уурланышыктар бүгү Югославияда, өске-даа чурттарда калбарган. Мило-шевичини ынаар дамчыдып берипкенин билбес мен деп президент Коштунича ме-деглзэн. Уурланышкынга шыдашпайн югослав болгаш серби чазактарын улут ду-жаалдыг дүжүмөттөри ажи-лындап дүжүп эгелзэн.

● 1921 чылдың июль 1-де Пекинде библиотекага 13 кижик хурап кылган. Кыдаттың компартиязын тургускан. Эрткен дыштаныр хүнде оон 80 чылын демдеглзэн.

● РЛДП-ниң, РФКП-ниң, өске-даа фракцияларын төлээ-леринден тургустунган Рос-сиянын делегациязы Иракке чорупкан. Оларнын аразында Күрдума даргазынын оралак-чызы В. Жириновский бар, ол бо удаада Иракка үш дугаар барып турары ол. Даштыкы

В. А. Ушкалов 50 харлап турар

Хүндүлүг Вячеслав Ан-дреевич!

Алдын юбилейинер-биле Силерге сеткилин ханызын-дан байыр чедирдим!

Россиянын ортумаа дил-линдээнин чурттакчызы Си-лер Ыраккы Сибирь-биле, бистин кайтамчыктыг чараш республикавы-биле, амыды-ралынары холбаан Силер. Бодунарың билиглеринери, арга-дуржулганың Тываның күш-ажылыг бөдүн чоунга берип келген болгаш берип-даа чоруп Силер.

Чон Силерниң чаагай сет-килинери болгаш алдын холдарыңары үнөлөп турар. “Алдын скальпельдин” эди-лекчизи болушаан, “Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи” атка, Тываның күрүнө шаңналдарына төлөтүп болган Силер.

Республиканың практи-тиг хирургия болгаш меди-цина эргеминин теоретиктиг үндээринин хөгжүдериңге Силерниң үлүүнү үнөлөп четтимес.

Амгы үедө Силер, Вячес-лав Андреевич, республи-каның Дээди Хураалының Дар-газынын оралакчызы болуп ол-ла куженишкын-биле бодунары бердинип ажылдап

чоруур Силер. Белен эвес ол хүлээлгелерни чедишкенин күүсөдиринге тодаргай сорул-гаже чүткүл, ажыл-херекти харысалгалы-биле көөр чорук, организакчы мер-гежил, кандыг-бир болууш-куну анализтеп билер арга, кижилер-биле харылзаа тудуп шыдаар ховар дээш чорук, кижилерге эпиг-ээлек ха-маарылга, кандыг-даа байдал-дан үнүп болур арганы тып билер чорук, шыңчы чорук болгаш арынга кезе чугаа-лаар чорукту дүүштүрүп би-лир “дипломаттыг талант” дээн ышак Силерниң ыңдыг шынарларыңар дузалап турар.

Бо утундурбас хүнде, Вячеслав Андреевич, Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге тайбын болгаш чаагай кижикти, аас-кежикти болгаш буйаны, кадыкшылыг болгаш үр чурттаарыңарны күзээрин чөпшээрп көрүнер.

Хууда амыдыралыңарга, а ол ышак бистин республи-кага база оон чоунга бараан болурун херээңге чедиш-кинерлиг болурунары күзе-дим!

Ханы хүндүткөл-биле,
Тыва Республиканың Прези-дентизи Ш. ООРЖАК
2001 чылдың июнь 29.

ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың Президентизинин 2001 чылдың июнь 30-де Чарлын эзугаар Виктор Иванович ЛАВРИНЕНКО Тыва Республиканың Чазак Даргазынын оралакчызы кылдыр томуйлатылган.

ТӨӨГҮЛҮГ УЛУГ ХУРАЛ

Барык сезен чылдар бурунгаар, 1921 чылдың август 13-кү хунеринде, Тандының Суг-Бажаында болуп эрткен Бүтү-тыяаның Түргүзүкчү Улут Хуралы тыва улустун амыдыралына, салым-чолуна, төөгүзүнө эргилдеп онза чутула үе-чада болган. Төөгүлүг Улут Хуралды белеткээр база эрттирер талазы-биле кайгамчык улут ажылды бистиң чоңуветун шылтарангай огул Монгуш Буян-Бадиргы кылган. Россиянын төлөөлекчи Иннокентий (тываларга Экзандей) Сафьяновтун кыргыткычтыг-биле Тыяаның баштайгы Конституциязынын (Унденин Хоойлунун Төлөвиленин чогааткан, араатарның белеткел хуралдарын чылдырган), Түргүзүкчү Улут Хуралды эгезинден төңчүзүңгө чедир билдирип даргалар эрттирген, амбын ноа Содунам-Балчыр өжөгөзүн ойталаан сөөлүндө, Таны-Тыва Улус Республиканын баштайгы Чазан берге үе-чадада мергежидик баштап келген.

— Түргүзүкчү төөгүлүг Улут Хуралга 300 хире делегатор (төлөөлөр) келген, оларнын иштинде 200 ажык күш-ажылчы бөдүүн араатар. Ынчаарда Совет Россиянын 18 кижик составтыг делегациязы Бүтү-тыяаның Түргүзүкчү Улут Хуралына олурушкан, а дуржулгалар амыдыралчылар А. Чучунов, И. Сафьянов, Г. Стрелков, М. Терентьев олар Россия делегациязынын ажылына кол черни элээнир.

Улут Хуралдын президиумун 4 ноан, 7 дүжүмө составтыг кылдыр, оон иштинде Түргүзүкчү Улут Хуралдын даргазына Даа кожоунун ноаны болгаш Бүтү-тыяаның амбын ноанын орапакчызы Монгуш Буян-Бадиргынын сонгаан. Ынчаарда ол 29 харлыг болгаш шыраак эртем-билигил, күрүне херээң башкаар дуржулгалар, моол, тибет дилдарны хостуг, орус болгаш кыдат дилдарны эки билер турган — деп, Улут Хуралдын киржикчизи, Буян-Бадиргынын элчизи, мээң кырган-ачам Монгуш Хун-Хөө меңээ чутаалаан.

Хуралдын сын чурумун бадылаан сөөлүндө, Түргүзүкчү Хуралды даргалаан М. Буян-Бадиргы чутула меделег кылган. Тыяаның бот-тодаргайлааттынар эргезинин дугайында айтырганы хамыктын мурнунда шийитилээрин ол саналдаан болгаш өскө бүтү айтырларынын шын шийитилээрлиг ул айтырганы канчаар шийитилээринден кол хамааржыр апаар деп тайыл-бырлаан. Амыдыралды, политиканы баш бурунгаар көер аралыг Буян-Бадиргынын ол бодалы бистиң амгы бо хунеринисте безин делегацияны биче буурай улустарына онза чутула ужурудузайыг болуп турар.

Россия делегациязынын кежигүнү, край Соединения төлөөлекчизи Г. Стрелков делегей бадыланын дугайында Улут Хуралга илеткелди август 14-те кылган. Тывада болгаш Моолда байдал дугайында эдеринчи илеткелдерин хуралдын делегаторлары болгаш аалчылары база дынаан. Кол илеткелдер талазы-биле допчу доктаалдарны хурал хулээп алган. Түргүзүкчү Хуралдын резолюциязында мынчаар айткан: “Бүтү делегейде, Совет Россияда болгаш Моолда, а ол ышкаш Тывада, бүтү болушукчунар-биле хурал таныжып көргөн,

лалынын дугайында республика сагыш салырын — 6 чүүлүндө, күрүне херенгилерин тургузар, чурттуң экономиктиг байдалын бедидер эрилдээр, кымчылар, дөңгүлээр чорукту күш чок болдуларын, шийитирген кижилерин кадалаар хосталга кызыр кара-бакчынын тургузарын — 7 чүүлүндө айткан. ТАР-ның Баштайгы Конституциязынын 9 чүүлүн барымдаалап көөргө, республикада дээди хоойлужулга эрге-чагыргазы бүтү кожоун-нардан келген делегаторларын Хуралыга хамааржыр, а делегаторларын араат чон сонгуур, хуралды чылда бирээден эвээш эвес катап чылдырар ужурул турган. Дээди күү-секчи эрге-чагырга Бүтү-ныгити Топ Чөвүлөгө (Чазак) хамааржыры, ук Чөвүлөгө кожоун бүрүзүндө бир-бир кижиден тургустунар Унденин Хоойлунун 11 чүүлүндө көрдүгөн.

Тыяаның конституциялыг күрүне тургузуун сайыра-лыг демократтыг унденингер эзууга 1921 чылдың август хайнышкынның болгаш дүжүлүгүлүг ол хунеринден эгелээш, бистиң амгы бо хунеринисте чедир нарын болгаш узун орукту эрткен. ТАР-ның үезинде республикада 8 конституцияны баштайгызы 1921 чылда, ийгизги — 1924 чылда, үшкүзү — 1926 чылда, дөрткүзү — 1930 чылда, бешизи — 1941 чылда, Тыва АССР-нин Конституциязы — 1978 чылда, Тыва Республиканын — 1993 чылда, ТР-нин Конституциязы — Тыяаның 8-ки Унденин Хоойлузу 2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканын бүтү чоңуун референдуму-биле хүлээп алдыган. Тыяаның эне демократтыг болгаш сайыраалыг конституциялары — ТАР-нын 1941 чылда Унденин Хоойлузу болгаш Тыва Республиканын 2001 чылда чаа Конституциязы-дыр деп бодум хуумда санаар мен. ТР-нин чаа Унденин Хоойлузу болза Тыва Республиканын 1993 чылда Конституциязынын Россия Конституциязына чөрүшкөк чүдүлгөри чаплатканын, Тыяаның хей националдыг чоңу чээрби бирги чаа чус чылче чаа Унденин Хоойлузу кирер аргалыг болганын онзалат демдеглээр апаар.

...Барык сезен чылдар бурунгаар болган төөгүлүг Улут Хуралдын организастыг айтыргалар талазы-биле шийитилерин допчу чүүлүмүнү түнелинде айтыр болаан мен. Бирээде, Тыяаның чоңун 1921 чылдан сонгаар “урайхайлар” дивейи, танды тыва улус деп адаарын Бүтү-тыяаның Түргүзүкчү Улут Хуралы доктааткан болгаш республиканың төп Чазан — Бүтү-ныгити Топ Чөвүлөгө даргазына составтыг кылдыр тургускан: Буян-Бадиргы, Чымба, Содунам-Балчыр, Дөмүт, Лопсан-Осун, Дамдык, Ензак. Танды-урайхайларны амбын ноаны болуп турган Содунам-Балчырны чаа Тыяаның Чазанын Даргазына сонгаан. Ындыр-даа болза ол бедик албан-дужаалдан Содунам-Балчыр ойталаан сөөлүндө, Танды-Тыва Улус Республиканын баштайгы Чазан Монгуш Буян-Бадиргы удурутуп эгелээ. Тыяаның Чазан Кызылга ажилдаар кылдыр Улут Хурал доктааткан.

Алексей ДУТЕРЖАА,

Тыва Республиканын алдарлыг ажилдакчызы.

Чагаалар аразындан

ХОМУДАНЧЫГ-ДАА, ХАРААДАНЧЫГ-ДАА

Амгы үенин хоочун салгалы кийилел хөгжүлдүзүнүн амыр эвес үе-чадазын ажилдап, чурттап эрттирген бис. Ажылга негелде, харысалга дыңзыг, алыр акша-шалын, хуу өңүгө кызыгаарлыг үе турган. Социализм тургузуун чылдарында биске ты-ыскаан пенсия үезинде негелдег дүжүгү-даа турган болза, амгы үенин-биле чир аш-чем хамаанчок, эм-таң өртөзгөң безин чөтпөс.

Мен маака бодумчу чижекке кири каатпай. Мен күш-ажылчы чылдарымнын кол нуруузуң амгы үенин кожоунуң чагырыкчыларынын деннелинге ажилдап эрттирген мен. А бо хунерде ап турар пенсиянын хемчөө-ли ай санында тоо чус хиреле акша бооп турар. Бөгүңү кожоун чагырыкчызы кижик пенсияге үер болза, оон пенсиязы дөрт муң рубль чедө бээр дикир-дир. Бо айтыр хуну-биле шийитилемиес, бергезин билер бис, ынчалза-даа хоочунарын хомудалып турар айтырларын бирээ-зидир. Бо хунерде аш-чем бараанарынын өртөзгөң улгалдып турары болгаш чуртта-лаша шөлү дээш төлөвирин өскөни бистирини, хоочуннарын, ырмависты сып турар аларган.

Көрүп чор мен, назы-хар улгалдып, кыраан түдүм, нерв кошкап, өөрүгүл, хомуда-чал апаарын илден-дир. Бо байдалды чамдык удурутуп, баштаар даргалар, эмнегеле, хандырылга албан черлери-

нин тускай эртемнигери эскербейн баргылаары база хомуданчыг боор чорду. Тыяаның хундүлүг коочуна-рынын бирээзи Конкулак огул Бүдөгөчиев-биле албан черинин ээлчег маанаар черинге тавагыр берген мен. Он чутгаа калында хомудаан аян-биле мынчаар чутаалап болду.

— Чамдык анык удуруткучулар кижик айтыр тургузарга, херекке албас боордур. Бир даргага айтырп тургузуп киреринге, мени кырган кижик дээр хөөнүг болду. Аааа сөткөмү хомудай хона бергеш, силер бо хөөвөр анык чорурү мен деп болаанар, Чигис-Хаан безин мөңгө чурттаарын күзөөш, чадашкан болдур эвеспе, — дидим дээр чорду.

Чамдык эмчилерге ший-чидип кирерге: “Силернин аарынаар кыраанынардан хамааржып турар чүе-дир” — дээр хөөнүг болтуларын кижик эскерер чүе-дир. Кыраанынардан калының кош-каары чөптүг болбайн аан, ынчалза-даа силерни эмнөөргө, эмнегеле-даа, чедир чурттаар чоокшулай берген кижик-дир силер дээр аяның харын дынааарга, аарып орган кижиге хомуданчыг-даа, хораданчыг-даа апаар чорду.

Январь айнын эге хунне-ринде кадым баксырап аарыг бергеш, дүрген дуза эмчилерин чалаарымга, анык тыва уруг чедип келди. Шийчип көргөш, “Улут айыл-

дыг чүе-даа чок чүе-дир, чаа чылдап кааттынар ыйнаан”, — дей-дир. “Бичин демдеглээ-нин шын ийин, уруум, кайын өйүн эрттир бээр мен аан”, — дээримге, “Хей-ле сүт ижер силер”, — деп сүмелей-дир. “Сүт ижиш шыдаас кижик-ле болгай мен, кайы хирени ижер боор чүе иргэ”, — дээримге, “Ужен лир чедир ижер силер”, — деп-ле мындып, “Ынча хей сүтүңа хайындирш аар кижик боор мен”, — деп бодума айтырп салган ышкаш кылдыр чутаа-ландым ийин оң. “Хайындир-бас силер, сүт аксыр шорга чанынга турупкаш-ла ижиш эгелээр, ол-ла”, — дидир. “Кай ам дораан турупкаш-ла ижиш эгелээр мен бе?” — дидим. “Чок, сени суртаалдар юки херек, ол юки: “Быг сүт ааңа сүт эвес, “Ындыг-ындиг” аржаан суртаалдар келген күштүг аржаан суу-дур” деп оргаш, сени албаар ужурул”, — деп-ле мындып.

Бо эмчи мени баштакта-нып, азы кыжырып орам эмчи боор бе деп болаш, арнычче чиге көөрүмгө, ындиг шийчи-даа чок, дорту-биле чутаалап орам болду.

Хоочунарын хомудалы-га хамаарыштыр чижиктерни хейнү көргүзүп болур, кижик бүрүзүнү сөткөли, негелде-зин хандыраы берге-ле ыйнаан, а кижилер-биле чугаа-соот оларын назы-хары-нын, эртем-билигинин, эрге-дужаалынын айы-биле ангы-ангы дээрзин билер чорза-ла.

Алаа МОНГУШ,

Кызыл хоорай.

МЕНГИ-ДОШ ОРАНЫНГА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

С. К. Токаның 100 харлаарына уткуштур

(Төңүзү. Эгези № 74, 75 “Шында”).

Салчак Калбак-Хөрековичини ам көөрүмгө, элээ-не кырыл берген, адак-быш-каа аартаанындан ийикпе, арай сөөртүңкө, мойнунда туудуш бөртүгү, сарыг орук хев херектөөжүн беле-хаара өөктөгилээш, “Анушказы-нын” иштинче ажитталы берди... Алды-чеш шак иштинде чадагы машина кырын-га соктадырынын орну, само-леттүг арта-ла обкомунуң бирги секретары-биле хөөре-жип чедер, амыраан-ла ме-ген-бүренчилер-дир” — деп бодап турумда, “АН-2” көдү-рүлгөш, Мугур бажынче шигилгип улгалтып. Дорттаарга, кызылгаарла моолдарга шериг демдектиг самолет көстүп эртери, бодавжы, эпчөк, ынчангаш Хиндиктиг-Хөл мурун таварты, Мөңгү-Тайгааның сонгу бизенерин харалы, Мөген-Бүренни уну куду ужул бадары, бир чүүлүндө — чурум, ий тала-да, бойдус кижир чогаалчы кижиге болуп, “аан-чорук”, үште, чер-чүрттүн олар-бел-чириини ийити бадылган көөрү ол боор деп бодап-биле почта салбырыңче ээлтим... Улатпаанда, демги-ле чап-лында кызыл беш-адырлыг са-молет Мугур-Аксинга хон-майнда, Саадат арттың кы-ры-биле дорт-ла ужул ажа берди... Даартаанда Мөген-Бүрен-биле рашаа дамчыштыр харылдашкан даргаларымдан дынаарымга, Салчак Калбак-Хөрекович дедирлээр ма-шиназын Кызыл-Хажге дорт чагылды алгаш, “Анушка-зы” салып чорудулган, боду “Мөген-Бүрен” колхозта ажилдап артып калганы билдирген.

Ол үеде Тывада чамдык улут эргелиг даргалар, Эил-ел, республика хемчөөлүг депутаттарда даа найыспал-дан район төүгөсө самолеттүг кээп, оозун аэропортка мана-дып алгаш, Мугур-Аксинга, “Малчы” колхозка кезек ажилдаш, ол-ла самоледу-биле Кызылче ужул чана бээр чүе болгай. С. К. Тока Мө-гүн-Тайгага хей удаа кээп чо-раанын бүтү дургузунда чангыс-ла катап самолетту ажилдаан ол, ындиг боорда, соруудаан черинге дүшкөш, дораан-ла дедир салып чору-дуканы оон Тывага, оон дашкаар-даа рейстер кылыр күрүмнүн улут өртек-чарыг-далдыг ужул чүпү техника-дыг хумагалынын бир чижээ болган. Салчак Тока чогаалдарынын маадырла-рын, ажил-херээжин аайы-биле машиналыг чоруп тур-гаш, тшп ол чоранын оон орук, хүн демдеглелдеринде, очерктеринде, хей сангын барымдаалыг тоожуларында эскертиип турар.

Ам мөңгүн-тайгажылар-нык бөгүңү амыдыралың-не эеп кээр болза, мурнуку дег, ынаар беш-ону-биле ужул турар самолеттар-даа чок, ынчалза-даа болбазырангай машиналарылг чүүл-бүрү албан-дужаалдыг ий-чангыс, бөлүк-даа кижилерин аян-төлөөсү сургакчылаашканы-нары солун, радио, телевидение-де мыгыры-биле чапталы-нып турар, оларнын түнели, эки-ле дие, медээ, чугаа, интервьюлар-биле өйлежип турарын согур, дүй эвес-ле юкилер көрүп, дынап, бишп турар. Бо олурулгар бижитки-нип турда, Мугур-Аксинга биле Кызыл-Хаж аразынын дорт оруун улут хар-хөртүк үзе дүшкөн, кижилер кожа чурт-туг девискээри-биле аркы-жыл тур, машина-техника-зын туттуруп, саадаттырып, бараан, хөмүр-дажын үп-диди-тоналдып, бар-чок аша-мөңгүнүн кайлы, торагалга салып, харын-даа амы-ты-нынга кыжандырып, мага-бодунга хол дегизп турганы меге эвес-ле болгай. Аааа чо-раан бир улут эрге-дужаалдыг дарга радиого интервью-чугаа кылгаш: “Ынаар бижик чору-дар болган-дыр ийин” — дээ-нин дынааш, кижик кайгаар. Агаар-бойдузу ширини, амы-дылар-чурттаары оон-даа на-рылаан чоңа кандып-ла-бир бижик, саазын орунуга, мате-риал-техниктиг дуза, кылды-кызылгаар черде кижилерин айыл чок чорун магадылаа-ры болгу дег. Ынчан берге-дөөн чон аааа бүзүрээй, “Чет-тирдик” — дээй эрткил. Амгы үенин албан-дужаалдыг дүжүмөттөри хүлээр-хүлээ-вес, күзээр-күзөвес, тоор-тоо-вас даа дикжик, С. К. Токаның чон, юкилер-биле ажилың-нын стилинге өттүңүштүг, өө-дигилгил чүдүлөр бодунуң үезинде бедик улугер-чижек турганын оон векек дөңгөжү-назынын бүүдүзүндө сак-тыр, демдеглээр апаар...

Салчак Калбак-Хөрекович Мугур-Аксинга келгенде, заставага барып хонар кижик болгай. Бо улаада ол райком-ун бир чылыг кабинетинге дузалакчы Николай Игнат-ович Чичин-биле (бо хакас офицер шериг албанын Мугур-Аксиннын кызылгаар за-ставына эрттирген, мону би-жил турар кижинин “Танш” деп баллазынын маадыры болган, ачамынын өңнү үзе болгай) кады дүн чарып чы-дырда, таншыл-көчөгөр эр чыртп каан эмжиткен бүдү-дү харагалат көрүп турган чүе-дир. Одакчы даартазында ме-нээ: “Даргавис-даа арай бер-гендө хонду. Дузалакчыныг уктарын ужулдуруп, батаре-йге кургатырып, катап-ла кедритип, ханды-ла-бир эм-биле (инсулин-С. М.) боду сикиртиип ап турду” — дээ-ниниң сонда, даргавис райкомга кызыгы актив чыл-дырп хуралдашкан, аааа-ла белеткөөн аш-чем ижил, чээш, даргалар-биле байыр-лашкан, мээң-биле ол оглу ышкаш, чугаалажып чарып-ган, менги-дош ораныңа оон ынчаарда сөөлүгү хүнү, базы-нары болу бээр деп кайын сактыр ийик мен...

...1973 чылдың май 11-нин дан багында Москвадан дам-чылыга хөнерен С. К. Тока-нын мөчөзүнүн дугайында дынадылтарга, сырбаш дээ-нин

ажылын ынчаарда кыдыг-кызыгаар Аспатыдан эгелээ-ни таварылга эвес, чүте дие аааа “Мөген-Бүрен” колхоз-тун малчынары Моол казах-тары-биле кожа-хөлбээ, эл-хол чурттап келген, эки үе турган-ла болгай. Сургакчы казахтарын ажил, амыдыра-лын аааа-ла сонугурап, олар-нын бирээзинин өөнчө ээй тырта бергеш, хей ажи-төлдүг Чангыдай деп ашак-биле хөөрежи-хөөрежи кээрге, ты-ва удуруткучу биле казах ара-тың назы-хары чажыт болган, ынчаарда-ла ол чоңунуң езуу-биле хүндүлөдүп хонганын Чангыдайның башкы оглу би-че сөөлүзүрүдү Мугур-Аксин-га келгеш, бо чүүлүн авто-рунга чоргаарал-биле бадыт-кап берген. Тока Мөген-Бү-ренге ажилдаан ийи хүнүнү дургузунда чоңунуң угаан-бодал өзүлдөзүнүн чижээн бир херээң-биле чутаазын-га бээр кээрге, оон “Мөңгү-тайгажыларда” деп орук дем-деглелинде кирген, ол ие та-кым ыйнаан, адын айтылаан чоран. СССР-нин тайгынга ынакшылдыг дашткы поли-тиказын, оон “Сээден кижик эвес, дайының ким күзээр боор?” — дээс сестерин ав-тор “политика талазы-биле кончүш шын” деп үнелээ.

Обком секретары Хиндик-тиг-Хөлдүн хорум-даштыг эржиртерин эрлп кел чораш, балык-байлаң төтөчкөчлөк-леринин октагылапкан арага шилдеринден эгелээш, хамык одаг богун кайлап, чөгенип-даа бижээш. Арыпкыч агаар-бойдустуг, чараш даг, хөл ая-нарын кадыкчылап, туризмге ажиллап, балык тыгызындан колхозтар орунга кирип ап болур арга барын Тока “Дем-деглелдеринде” сүмөлээш болган. Ынчалза-даа кожоун, ажил-агыллар удуруткучу-ларынын ол ажыктыг санал-бодалды кулак дашты-биле эрткириңизинден хөлдү доп-гандыр хүрээлөп улам бок-талып, балык-байлаң төтөчкө-члөкчирин дою болуп артышкан, ону чурттаакчы-ларнын боттарындаан еске, кым ээ көөр деп аан?!

С. К. Тока хөлдөн Мугур-Аксинга эеп келгеш, чон хуралына делгеренг чүе чугаалаан. Хүн, сөзү ораторжү күжүн чидирбээш, оон-баш-таа-даа ол-ла хөвээр, кырык-салы берген боордан башка, ишткы сагыш-сеткил олу чалынын олчаан болган. Телемадчылыгында Тывага ынчаарда-ла эгелер берген турду: “Силерни культураның ол, “хуулгазынында” кайын каапар ийик бис, харын ону көөр, дынаар херекселди салып, белеткеп ап турунар” — дээни, үр-даа болбаанда, шийитилеттингенге эрге-жип чугаалап каагын. Орус дилды шудуруг өөренирин чагышсаан, ол мынчаар баш-тактанган: “Бо хурал эгелээр мурнунда, даштага кожоун даргазы эш Хертек Эрес-оол орустап мынчаар чарлады: “Собрание состоится на клубе”. Мынча хей чон бажын кырыңче үе бээривиске, багыт кулуузу дээриңи кал-баш кээп-ле дүшкөй”. Ынчал-за-даа дарганың чугаазынын төңүзү арай кударанчыг ош-биле доозулган: “Эктиңерден дааным, эдөөрден туттунуп чораша, ам-даа кызыдып ажилдаксаар-дыр мен, ын-чалза-даа назы дегзөн, калык-шыл база ирилдеп, оом-на кончүт...”

Салчак Калбак-Хөрекович Мугур-Аксинга келгенде, заставага барып хонар кижик болгай. Бо улаада ол райком-ун бир чылыг кабинетинге дузалакчы Николай Игнат-ович Чичин-биле (бо хакас офицер шериг албанын Мугур-Аксиннын кызылгаар за-ставына эрттирген, мону би-жил турар кижинин “Танш” деп баллазынын маадыры болган, ачамынын өңнү үзе болгай) кады дүн чарып чы-дырда, таншыл-көчөгөр эр чыртп каан эмжиткен бүдү-дү харагалат көрүп турган чүе-дир. Одакчы даартазында ме-нээ: “Даргавис-даа арай бер-гендө хонду. Дузалакчыныг уктарын ужулдуруп, батаре-йге кургатырып, катап-ла кедритип, ханды-ла-бир эм-биле (инсулин-С. М.) боду сикиртиип ап турду” — дээ-ниниң сонда, даргавис райкомга кызыгы актив чыл-дырп хуралдашкан, аааа-ла белеткөөн аш-чем ижил, чээш, даргалар-биле байыр-лашкан, мээң-биле ол оглу ышкаш, чугаалажып чарып-ган, менги-дош ораныңа оон ынчаарда сөөлүгү хүнү, базы-нары болу бээр деп кайын сактыр ийик мен...

...1973 чылдың май 11-нин дан багында Москвадан дам-чылыга хөнерен С. К. Тока-нын мөчөзүнүн дугайында дынадылтарга, сырбаш дээ-нин

ажылын ынчаарда кыдыг-кызыгаар Аспатыдан эгелээ-ни таварылга эвес, чүте дие аааа “Мөген-Бүрен” колхоз-тун малчынары Моол казах-тары-биле кожа-хөлбээ, эл-хол чурттап келген, эки үе турган-ла болгай. Сургакчы казахтарын ажил, амыдыра-лын аааа-ла сонугурап, олар-нын бирээзинин өөнчө ээй тырта бергеш, хей ажи-төлдүг Чангыдай деп ашак-биле хөөрежи-хөөрежи кээрге, ты-ва удуруткучу биле казах ара-тың назы-хары чажыт болган, ынчаарда-ла ол чоңунуң езуу-биле хүндүлөдүп хонганын Чангыдайның башкы оглу би-че сөөлүзүрүдү Мугур-Аксин-га келгеш, бо чүүлүн авто-рунга чоргаарал-биле бадыт-кап берген. Тока Мөген-Бү-ренге ажилдаан ийи хүнүнү дургузунда чоңунуң угаан-бодал өзүлдөзүнүн чижээн бир херээң-биле чутаазын-га бээр кээрге, оон “Мөңгү-тайгажыларда” деп орук дем-деглелинде кирген, ол ие та-кым ыйнаан, адын айтылаан чоран. СССР-нин тайгынга ынакшылдыг дашткы поли-тиказын, оон “Сээден кижик эвес, дайының ким күзээр боор?” — дээс сестерин ав-тор “политика талазы-биле кончүш шын” деп үнелээ.

Обком секретары Хиндик-тиг-Хөлдүн хорум-даштыг эржиртерин эрлп кел чораш, балык-байлаң төтөчкөчлөк-леринин октагылапкан арага шилдеринден эгелээш, хамык одаг богун кайлап, чөгенип-даа бижээш. Арыпкыч агаар-бойдустуг, чараш даг, хөл ая-нарын кадыкчылап, туризмге ажиллап, балык тыгызындан колхозтар орунга кирип ап болур арга барын Тока “Дем-деглелдеринде” сүмөлээш болган. Ынчалза-даа кожоун, ажил-агыллар удуруткучу-ларынын ол ажыктыг санал-бодалды кулак дашты-биле эрткириңизинден хөлдү доп-гандыр хүрээлөп улам бок-талып, балык-байлаң төтөчкө-члөкчирин дою болуп артышкан, ону чурттаакчы-ларнын боттарындаан еске, кым ээ көөр деп аан?!

С. К. Тока хөлдөн Мугур-Аксинга эеп келгеш, чон хуралына делгеренг чүе чугаалаан. Хүн, сөзү ораторжү күжүн чидирбээш, оон-баш-таа-даа ол-ла хөвээр, кырык-салы берген боордан башка, ишткы сагыш-сеткил олу чалынын олчаан болган. Телемадчылыгында Тывага ынчаарда-ла эгелер берген турду: “Силерни культураның ол, “хуулгазынында” кайын каапар ийик бис, харын ону көөр, дынаар херекселди салып, белеткеп ап турунар” — дээни, үр-даа болбаанда, шийитилеттингенге эрге-жип чугаалап каагын. Орус дилды шудуруг өөренирин чагышсаан, ол мынчаар баш-тактанган: “Бо хурал эгелээр мурнунда, даштага кожоун даргазы эш Хертек Эрес-оол орустап мынчаар чарлады: “Собрание состоится на клубе”. Мынча хей чон бажын кырыңче үе бээривиске, багыт кулуузу дээриңи кал-баш кээп-ле дүшкөй”. Ынчал-за-даа дарганың чугаазынын төңүзү арай кударанчыг ош-биле доозулган: “Эктиңерден дааным, эдөөрден туттунуп чораша, ам-даа кызыдып ажилдаксаар-дыр мен, ын-чалза-даа назы дегзөн, калык-шыл база ирилдеп, оом-на кончүт...”

Салчак Калбак-Хөрекович Мугур-Аксинга келгенде, заставага барып хонар кижик болгай. Бо улаада ол райком-ун бир чылыг кабинетинге дузалакчы Николай Игнат-ович Чичин-биле (бо хакас офицер шериг албанын Мугур-Аксиннын кызылгаар за-ставына эрттирген, мону би-жил турар кижинин “Танш” деп баллазынын маадыры болган, ачамынын өңнү үзе болгай) кады дүн чарып чы-дырда, таншыл-көчөгөр эр чыртп каан эмжиткен бүдү-дү харагалат көрүп турган чүе-дир. Одакчы даартазында ме-нээ: “Даргавис-даа арай бер-гендө хонду. Дузалакчыныг уктарын ужулдуруп, батаре-йге кургатырып, катап-ла кедритип, ханды-ла-бир эм-биле (инсулин-С. М.) боду сикиртиип ап турду” — дээ-ниниң сонда, даргавис райкомга кызыгы актив чыл-дырп хуралдашкан, аааа-ла белеткөөн аш-чем ижил, чээш, даргалар-биле байыр-лашкан, мээң-биле ол оглу ышкаш, чугаалажып чарып-ган, менги-дош ораныңа оон ынчаарда сөөлүгү хүнү, базы-нары болу бээр деп кайын сактыр ийик мен...

даа оюп эртпээн. СЭКП Крас-ноярск крайкомунун ийиги секретары Л. Б. Сизов С. К. Токаның оруншудулга езула-лынга мынча диди: “Көсүк совет чогаалчы, тыва совет литератураның үндөзлөкчи-зи Салчак Токаны краснояр-жылар эки билер, оон “Арат-тың сөзү” деп бот-намдар тоо-жузун, очерктерин, шилерин болгаш өскө-даа чогаалдарын крайның ажил-ишчилери улут сонугурап-биле номчуп турар”.

Биче аткаарлааш маанаа немеп каар чүе мындыг: казах литератураның класси-гы Муктар Ауэзов база улут француз романист, комму-нист Луи Арагон “Араттың сөзүнүн” авторунга хамаа-рыштыр: “Тыялар

